

Арслан
Конев

Haigdaïas

МӘШҮР ЖҰСІП ЖӘНЕ ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН

Мәшһүр Жұсіп Көпейұлы мен Әлкей Хақанұлы Марғұлан – қазақ халқының маңдайына біткен жарық жүлдзыздары. Олар - казактын бай әдебиеті, тарихы мен мәдениетіндегі өшпес мұралар қалдырып, ұлттық құндылықтарымыздың бүгінгі күнге дейін шашылмай-төгілмей жетуіне мұрындық болған біртуар адамдар. Екі тау тұлғаның қалыптасу жолында ауыз әдебиетінің үлгілері ерекше орын алады. Екеуі де жастайынан халық мұраларымен әуестеніп, дарқан даланың асыл қасиеттерін бойына сініріп өсті. Мәшһүр Жұсіп те, Әлкей Марғұлан да жас кезінен өте зеректіліктерімен көзге түсіп, өз болашақтарынан зор үміт күттірген асыл жандар еді.

Ақын Мәшһүр Жұсіп 5 жасында-ақ қазақтың кисса-дастандарын, батырлық, ғашықтық жырларын жатқа оқыған. Осындаі алғырылығына тәнті болған Мұса «мәшһүр» деген ат қосақтап, осыдан бастап алты алашқа Мәшһүр Жұсіп деген ат-пен жария болғаны белгілі. Сол сияқты Әлкей Марғұлан да бес жасынан бірнеше жырларды жатқа білген. Елдің аксақалдары бала-шағасымен бірге кешкүрим уақытта ауыл шетінде жиналып, оған қазақ жырларын оқытқызып қойып отыратын болған. Ол оқыған кезде таңдайы таңдайына жүкпай, аксақалдардың ауыздарының майын тамызып, шүрайлы тілімен көңілдің айызын қандырып,

тіпті ауыл әйелдерін егілтіп жылатқан кездері де болған көрінеді.

Екі ғұламаның да шыққан түптері, айналасы белгілі адамдар болған. Әлкей Марғұланның арғы атасы қалмақтармен болған соғыста атағы жер жарған ер Олжабай батыр болса, әкесі де өз заманының белгілі сал-серісі болған. Ол жайында Әлкей Марғұлан көп жазған, осындай тамаша асыл қасиеттер солардан дарыған деп біледі. Мәшһүр Жүсіп те өз өлеңінде: «Біздердің түп атамыз – ақын Құтан, // Деушіге: «Ақын болған Мәшһүр қайдан?» – деген жолдары арқылы ақындықтың қалай бойына қонғанын жырға қосқан.

Әлкей Марғұланның әкесі Хақан Мәшһүр Жүсіппен түйдей құрдас адамдар болған. Олар ауыл молдасынан бірге оқып, өмірлерінің соңына дейін аралас-құралас болып өткен адамдар екен. Ол жөнінде Әлкей Марғұлан былай деп еске алады: «Марғұланның баласы Хақан (1857-1920) Жасыбай көліндегі қыстакта туып-өскен. Бала күнінде Баянауылдағы қазақ мектебінде оқып, арабша жақсы жаза білген. Әкем Мәшһүр Жүсіппен, Біләл молдамен бірге оқыған. Бала күнінде олар біздің ауылда кездескенде бірімен-бірі шүйіркелесіп, жас кездерін есіне түсіріп, әзілдесіп отырғаны есімде әдемі сақталыпты».

Көп әдебиеттерде Әлкей Марғұлан Мәшһүр Жүсіптің батасын алған деп айттылады. Мәшһүр Жүсіп көптеген ғұламалардың болашақтарын болжап, өз бағасын беріп отырғаны тарихтан белгілі. Мәселен, Мәшһүр Жүсіп «өз көзім көргенде, өз тұсында Шорман баласы Мұсадан жорға озған жоқ» десе, «осы күнгі жастарда Қаныш Сәтбаев – адамның жорғасы» деген ілтиратын білдіріп, аман-есен болып жүруін тілеген. Әлкей Марғұлан да өмірде биік шындарға жетуге көптеген ғұлама адамардың ықпалы болғандығын жазған: «Менің ғалым болып қалыптасуыма өскен ортамдағы адамдар әсер етті, олар: Сұлтанмахмұт Торайғыров, Әбікей Сәтбаев, Қаныш Сәтбаев, Хәкім Иманбеков, Жағыпар Секербаев және Жаяу Мұса». Қалай болғанда да Әлкей Марғұланның қалыптасу жо-

лында зиялды адамдардың әсері көп болған және олармен тығыз қарым-қатынаста болған. Осыны Әлкей Марғұланның Мәшһүр Жұсіп Көпейұлымен жазысқан хаттары да айғақтайды.

Әлкей Марғұлан Мәшһүр Жұсіптің шығармашылығымен етене таныс болған. Ол жөнінде: «Мәшһүр Жұсіп көбінесе «білер сөзін» жинауға көніл бөлген. Бірақ, сонымен қатар жонғар дәүірін суреттейтін бірнеше әнгімелерін («Абылай», «Қанжығалы Бөгөнбай», «Сүйіндік ер Олжабай») жазып қалдырды. Мәшһүр Жұсіп Көпейұлының бұл жинағандары әлі баспа жүзін көрген жоқ. Оның жинаған үш томдық кітабы Қазақ ғылым академиясының кітапханасында сақтаулы тұр», – деген еді. Енді бір сөзінде: «Қазақ халқының ортасынан шыққан ақын-ғалымдардан халықтағы жыр қазынасын жиуға атсалысқан кіслер белгілі ақын Омар Қаралов пен Мәшһүр Жұсіп Көпейұлы және жоғарыда айтылған Жұсіпбек Шайқы-Исламұлы», – деген ғылыми бағасын береді.

Әлкей Марғұлан 1946 жылдары Мәшһүр Жұсіптің әдеби мұрасы жөнінде «Қазақтың тарихшысы Мәшһүр-Жұсіп Көпевтің әдеби мұрасы» атты ғылыми мақала жариялағаны белгілі. Одан басқа ақынның туындаларын көшірумен де айналысқан. Ол ақынның «Мұсаны жоктау», «Махаббат», «Хат», «Садуақастың өлеңдері», «Коркыт әнгімесі» сынды шығармаларын 1891 жылдары көшіргенін атап көрсетеді. Сол сияқты бүгінде Әлкей Марғұланның қолжазбалары Алматы қаласындағы Орталық ғылыми кітапхана қызметкери М.Е. Искакованың берген мәліметіне сүйенсек, Әлкей Марғұлан Мәшһүр Жұсіптің қолжазбаларын көшіріп, Орталық ғылыми кітапхана қорына тапсырған: «Аталуы. Бұқардың Абылайға айтқаны. Авторы. Қалқаманұлы Бұқар. Жинаушысы. Көпейұлы Мәшһүр Жұсіп. Ол жайлыш деректер оған арналған жеке сипаттамада берілді. Көшірушісі Марғұлан Әлкей. Мазмұны. Әлкей қолжазбасы белгілі ақын, әрі жинаушы Көпейұлы Мәшһүр Жұсіптің қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін қамтыған қолжазба жинағынан көшірілген. Бірақ

мұнда тек Абылай ханға қатысты нұсқалар ғана жинақталған».

Әлкей Марғұланның Мәшһүр Жүсіппен жазысқан хаттарынан көптеген мәліметтерді алғып отырғаның анық аңғаруға болады. Осы хаттардың бір жолында: «Мүмкін болса, Кенесары жорығы жайынан есінізде қалған әңгіме болса, тез күнде жіберуге тырысыңыз. Кенесарының әсіресе Атбасар, Қараөткел төнірегіндегі аттаныстары, оған Қуандық, Сүйіндік қалай қарады? Шорман, Уәли, Қоңырқұлжа-кенені қалай көрді», – деген сөздеріне қарағанда Мәшһүр Жүсіптен мәліметтер алғып отырған. Енді бір хатта: «Және сізден сұрайтын өтінішім – мына төменде аталған кісілердің мәнжайын, ата-тегін, қашан туып, қашан өлгенін білесіз бе? Білсеніз, келесі хатта солардың толық жайын жазып жіберуіңізді өтінемін», – дей отырып, Мақыш Қалтаев, Садырғалиұлы, Садуақасов Хамидолла, Алмасов Өткіrbай, Кашағалдин Шаһмарданов, Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібеков, Ақылбек Сабал, Сабыр ақын жайында мәліметтер сұратқан. Одан әрі: «Абылайдан бері шықсан ақындардың аты болса, оны да жазыңыз. Және қандай өлең жазып калдырған, кімдермен айттысқан? Мениң сұрайтыным – осы», – деген тілектерін білдіріп отырған.

Әлкей Марғұлан Мәшһүр Жүсіптің жинаушылық қызметімен өте ертеден таныс болған. Оның құнды мәліметтерінің жоғалып кетуіне өте аландал, әлдебір белгісіз біреулердің қолында кетуден қорықкан. Бұл жөнінде жазысқан хаттарында бывлай делінген: «Сізде ерте күннің әдемі сөзі көп екенін мен әүелден білем. Көп кісі алғып, жок қылышп, ұшы-қиырын ұстаптай, сылаңдап кеткенін және білем. Бірақ бар дүниенізге енді ие болыңыз. Кім-көрінгенге бере бермеңіз. Қолыңыз тиіп, бос уақытыңыз болса, ол әңгімелерді ретке түсіріп, баптай беріңіз. Ол нәрсе түбінде далада қалмайды. Оған окушы да, сүйетін ие де табылады», – деген ақыл-кенестерін беріп отырған. Осыған қараганда ақынның біраз шығармалары көзі тірісінде-ақ қолды болып кеткенге үқсайды.

Әлкей Марғұлан көптеген тарихи деректерді Мәшһүр Жүсіптен алып, оған сүйеніп жазып отырған. Мәселен, Әлкей Марғұлан қазақ эпосы тілінде кездесетін «көндігер құбан жұрты» деген ататуды оғыз бер қыпшак елдерінің біріккен атауалары деген болжам келтірген. Осыны дәйектей түсу үшін Мәшһүр Жүсіптің осыған қатысты сөздерін негізге ала отырып: «Бұл туралы қазақ халқының белгілі ғалымы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бір жазбасында былай деген: «Сейілханның балалары көндігер жұртынан шығып, олар халифаның қол астына қарағандықтан, «көндігердің ауыр қолы» деп аталатын болған. Түрікмендер сол көндігерлер ауып кеткендегі мұнда қалғандары». Мәшһүр Жүсіптің бұл сөзіне қарағанда, халық азызында жи кездесетін «көндігер жұрты» оғыз халқы екеніне еш күмән қалмайтын сияқты», – деген пайымын шығарады.

Ендігі бір қазақ даласындағы мұнаралы кешендер, бұзылған күмбез үйлердің ескі орны жөніндегі зерттеу жұмысында Мәшһүр Жүсіптен алған мынандай деректерін келтіреді: «Қырда ерте кезде салынған кешендер туралы Мәшһүр Жүсіптің жазғандары тарихи өте бағалы. Ол кісінің айтуыша, «қалмақ пен ногайлы жұрттары жауласып жүргенде, ногайлы-қазақ елінің әскер басы жігіттері айдалада тас қорған, күмбез үй жасайтын болған. Шідерті өзенінің аяғындағы «Ақжарсарай» – сол ногайлы хандарының орда қылып, там орнатқан жері. Есіл, Нұраның арасындағы «Тоганастың тоқсан екі көлі» – ногайлылардың егін салған көлдері. «Қызыл молла», «Сұлутам», «Сыр-

лытам», «Хан сүйегі» – солардың жәдігерлері», – дейді Мәшһүр Жұсіп».

Әлкей Марғұлан бұл мәліметтерді: «Мәшһүр Жұсіп, «Сары Арқа», Қазан, 1907, 2-4 беттері» әдебиетінен алынды деп сілтеме көрсеткен. Жалпы, біз ақынның 1907 жылды Қазан қаласында 3 кітабы басылып шыққанын білеміз. Әлкей Марғұлан осы кітаптармен таныс болған, оқыған. Бір қызығы ақынның ортанышы баласы Әмен Көпеевтен осы кітаптар жөнінде біліп, Ленинградтың мемлекеттік кітапханасынан Мәшһүр Жұсіптің Қазанды басылған екі кітабын тауып алып оқыған екен. Ақынның туындыларын оқи отырып, жоғары бағалап, оны зар заман ақындары қатарына қосады: «Бір кітабыңыз Шортанбай ақынның зарлы сарынымен жазылған. Жақсы екен. Маған жақсы әсер қалдырыды. Түбінде қазақ әдебиетінің тарихы зерттелсе, зар заман ақындарының бірі болып, сіз де тарихтан орын алатын ретіңіз бар көрінеді. Кітабыңыздың бірінің аты «Сарыарқаның кімдікі екендігі» жайында. Енді біреуі «Хал ахуал» – деген кітап. Кейінгі кітабыңыздың ішінде 1905 жылғы төңкеріс, революция дәуірі болсын, билердің, ауылнайлардың жемқорлығы жақсы айтылған».

Әлкей Марғұлан ақынның кітаптарымен 1922-1931 жылдардың арасында танысып отырмыз деп топшылаймыз. Егер хатта берілгендей «ана жылы Керекуде Әмен марқұм: «Басылған кітап бар» – деп айтушы еді» деп жазғанына қарағанда 1922 жылға саяды. Өйткені 1921 жылы Мәшһүр Жұсіптің ұлы Әмен жау қолынан қаза тапқаны белгілі. Ал Әлкей Марғұланның өмірбаянына көз жүгіртсек, ол тек 1925 жылы Ленинград қаласына барады. Ол онда Шығыстану институтының әдебиет факультетіне түсіп, сонда жүріп Ленинград қаласының мұрагатында сакталған қазақ халқының әдебиеті мен тарихы саласына қатысты құнды еңбектерімен танысады. Әлкей Марғұланның «ана жылы» деп отырганы 3-4 жылды басып айтса керек. Қалай болса да хат 1931 жылға дейін жазылған болып шығады. Бұл кезде ақын өмірден озған еді.

Бұл жердегі мәселе хаттың қай жылы, қай

күнінде жазылғандығында емес. Гәп Әлкей Марғұланның қай уақытта ақынның кітаптарымен танысқандығында, не болса да ол шамамен 1920-шы жылдардың ортасында танысқан болып шығады. Енді тарихқа үнілсек, ақынның 1907 жылдары шыққан бұл кітаптары 1913 жылы профессор Н.Ф. Катановтың тәржімалашымен зиянды деп табылып, Құсайыновтар баспасына үлкен көлемдегі айып салынады. Ақынның кітаптары «сотталып», өзі күшінға ұшырайды. Сөйтіп бұл кітаптарды окуға, жариялауға тыйым салынып, көзін құртуға үкімет тарапынан қаулы шығады. Алайда ақын кітаптары тағдырдың тәлкегіне ұшыраса да, жазымыштың жазуымен Әлкей Марғұлан «Ленинградтың жойқын архивтерінде» (Өзі осылай бағалаған – А.Ж.) жүріп танысқаны – Мәшһүр Жұсіп кітаптарының қаншалықты таралғандығын айғақтайды.

Осы ретте жол жөнекей Әлкей Марғұланның Әмен Көпеевпен болған байланысы жөнінде айтпай кетуге болмас. Ол – Мәшһүр Жұсіптің аса туған деп бағалаған баласы, 1888 жылы туған. 1918 жылдан бастап Әмен Көпеев мұғалімдік курсан өтіп, содан бері ұстаздық қызмет атқарған. 1920 жылдары Коммунистік партияға мүше болып, мемлекеттік жұмыстарға араластырыла бастайды. Осы кездерде Әмен Әлкей Марғұланның қабілетін бағалап, оған білімін ұштауға көмек берген. Ол жөнінде Әлкей Марғұланның өзі: «Мен Керекуге барып, алты айлық мұғалімдердің курсында оқыдым. Ол кездегі ұлы мәселе сауатсыздықты жою еді. Мәшһүр Жұсіптің баласы Әмен қалалық партия комитетінде істейді. Мені атақты әнші Майраға апарып, «осы баланы қолыңа ал, бір бөлменді бер, сонда оқып, білімін күшейтсін» – деді. Майра оған карсы болған жок».

Әлкей Марғұланның «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры жайында жазған еңбектері өте құнды. Осы жырдың жиналу, зерттелу тарихына көңіл бөліп, әрбір нұсқасын жіті қарап шыққан. Ол Мәшһүр Жұсіптің жинаған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» ғашықтық жырына мынандай бағасын береді: «Сіздің жинаған «Қозы Көрпештен» жалғыз-ак

Шәкәрім мен Мұхтар жинаған «Қозы Көрпеш» тәуір. Ал, Радловпен Қазанда басылған «Қозы Көрпештен» сіздікі артық. Шәкәрім мен Мұхтардікі – Жанақ ақынның айтқанынан жазылған екен. Онда сурет жағы күшті, сіздікінің дәлелдері күшті».

Осы жырдың Мәшһүр Жүсіптің кімнен көшіргендігі тұрасында да жазып кеткен: «Шөже ақынның нұсқаларын арабша әдемі қаріппен көшіріп жазғандар Омбыдағы Кадет копусы мен қазақ медресесінде оқыған жастар, белгілі ғалым әрі ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Молда Мұқан. Бұлар негізін Шөжеден алғып, оған Баянауыл төңірегінде «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» туралы айтылатын кейбір әдемі аңыздарды қосып отырады».

Әлкей Марғұлан Мәшһүр Жүсіптің осы нұсқасын жарияламақшы болғанын олардың бірі-бірімен жазысқан хаттарынан табуга болады.

Хатта: «Сіздің жіберген мағлұматыңыздан «Қозы Көрпеш-Баянды» басуға уағда беріп отыр. Өзгесі мәлім емес. Айтқандарыңдай істесе, «Қозыке» аз күндерде дүние бетіне шығуы керек, – дей отырып, ақынның басқа да шығармаларын Ленинград қаласында басып шығаруға тырысқанын анық байкауға болады. Енді бір сөзінде: «Сіздің жіберген мағлұматыңызды Қызылордаға барғанымда кітап бастыратын кіслердің сарабына берген едім. Олар менен ол мағлұматты алып қалып еді, – деп жаза отырып, жақын арада кітап болып шығатынын хабарлаған. Бүгіндегі аз-көп мәліметтерге сүйенсек, бізге Қызылорда қаласында жарық көрген еңбектері беймәлім, қалай болған күннің өзінде ақынның қолжазбалары сол жакта сақталып қалуы мүмкін. Бұл әлі анықтауды қажет ететін мәселелер.

Қысқасы, Әлкей Марғұлан Мәшіүр Жүсіпті ағасы ретінде аса құрметтеген. Оның шығармаларымен жақын таныс болып, кейбір еңбектерін көшірумен де айналысқан. Мәшіүр Жүсіптен құнды мәліметтерді ала отырып, өз зерттеулерінде ақынның жазғандарын нақты дерек ретінде пайдаланып отырған. Осыған карағанда Әлкей Марғұланды алғашы мәшіұртанушылардың қатарына жатқызуға толық негіз бар және осы бір саланың негізі ертеден тамыр алатындығын айғақтайды. Жалпы, мәшіұртану саласында екі тұлғаның арасындағы әдеби-шығармашылық байланыс аса маңызды орын алмақ. Бұл ретте анықтауды керек ететін тұстары да баршылық. Осыны ескере отырып келешекте осы бағыттағы зерттеулер өз мәселесін күтіп отыр деуге толық негіз бар.